

Сағындықұлы Б.¹, Құлжанова Б.Р.²,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, ф. ғ. д., ²доценті, ф. ғ. к., Алматы қ. Қазақстан,
e-mail: Bahit777@mail.ru; Berikbay.sagyndykuly@mail.ru

**ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ БАРЫС СЕПТІГІ ЖАЛҒАУЛАРЫНЫҢ
ЖАҢА ЭТИМОЛОГИЯСЫ**

Септік жалғауларының ішінде барыс септігі жалғауларының формалары өте көп. Бұлар қазіргі түркі тілдеріндегі және көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі архаикалық формалар болып екіге жарылады. Түркологтардың барлығы бұл тілдік элементтердің ескіден келе жатқандығын және бір бөлегінің жаңадан пайда болғандығын мойындап, олардың этимологиясы туралы әр түрлі болжамдар жасады. Жаңа этимология барыс септігі жалғауларының формалары қаншалықты көп болғанымен, олардың бір-ақ негізден шыққандығын дәлелдеп шықты. Үнемдеу заңының ықпалы, жылысу, сіңісу, қатаңдардың ұяңдануы сияқты толып жатқан фоно-морфо-семантикалық құбылыстар о бастағы әдепкі форманы адам танығысыздай дәрежеге жеткізген. Мақалада қай форма қай формадан шыққандығы нақты дәлелденеді.

Түйін сөздер: формалар, барыс септігі, этимология, үнемдеу заңы, жылысу.

Sagyndykuly B., Kulzhanova B.
**New etymology of suffixes
of dative case in the Turkic languages**

There are many forms of the suffixes of dative case in grammatical cases. There are classified as archaic forms in modern Turkic languages and in the language of the ancient Turkic manuscripts as well. Turkologists admitted that these elements had a root from the ancient times and a part of it appeared recently and suggested various hypotheses about their etymology. New etymology proved that dative case has one basis in spite of different suffixes of the case. Many phono-morpho and semantic phenomena such as the influence of the linguistic economy, linguistic drift, assimilation and the change of voiceless consonants into the voiced have completely change the original form.

Key words: forms, dative case, etymology, law of economy, linguistic economy, linguistic drift.

Сағындықұлы Б., Құлжанова Б.
**Новая этимология окончания дательного падежа
в тюркских языках**

Из падежных окончаний дательный падеж имеет множество форм. Различаются архаические формы в современных тюркских языках и языке древнетюркских письменных памятников. Тюркологи признают, что эти языковые элементы очень древние, но некоторые из них появились недавно. Они по-разному прогнозируют этимологию этих форм. Новая этимология доказала, что хотя окончания дательного падежа имеет много форм, они вышли из одной основы. Многие фоно-морфо-семантические явления как влияние закона экономии, лингвистические дрейфы, усвоение и озвончение глухих согласных кардинально изменили изначальную форму. В статье рассказывается, как появились эти формы.

Ключевые слова: формы, дательный падеж, этимология, закон экономии, лингвистический дрейф.

Барыс септіктегі сөз, негізінде, істің, қимылдың кімге, неменеге, қай жерге бағытталғандығын білдіреді. Бағыт, бағдарды білдіру – оның ең негізгі мағынасы. Ал қалған мағыналары оның негізгі мағынасының әр түрлі көрінісі есепті. Әлбетте, септік жалғаулы сөздің белгілі бір грамматикалық мағынаны аңғартуы – оны өзіне тәуелді етіп, бағындырып тұратын сөздің лексика-грамматикалық мәніне де белгілі бір дәрежеде қатысты болады. Сол үшін де сөйлемде белгілі бір сөзбен бағыныңқылық қатыста айтылуына байланыста барыс септіктегі сөздің грамматикалық өңінің құбылып отыруы – әбден заңды жағдай. Сонымен бірге септік жалғауы жалғанып отырған сөздің өз мағынасының да септік жалғауының мағыналық ренін түрлендіруге едәуір әсері болады» [1, 58-59]. Септік жалғаулы сөздің мағыналық белгісінің түрліше болуы осындай жағдайларға байланысты.

Туркологтар барыс септігінің барлық жалғауларын екіге бөліп қарастырады: 1) қазіргі тілдерде – ға/-ге, -қа/-ке, -а/-е, -на/-не; 2) көне түркі жазба ескерткіштерінде – ғару/-герү, -қару/-керү, -ру/-рү, -ға/-ге, -йа/-йе, -а/-е.

Барлық түркі тілдеріндегі барыс септігінің көне және жаңа формаларының жиынтығын былайша топтастыруға болады: -қарун/-керүн, -ғарун/-герүн, -қару/-керү, -ғару/-герү, -қар/-кер, -ғар/-гер, -қа/-ке, -ға/-ге, -йа/-йе, -һа/-һе, -арун/-ерүн, -ару/-ерү>-ар/-ер, -а/-е, -ару/-ерү>-ру/-рү.

Барыс септігі жалғауларының жоғарыда санамаланған формалары туралы туркологтар сан алуан пікір білдірген. Солардың басты-бастыларына тоқталалық.

Қыпшақ және қарлұқ-ұйғыр тобындағы тілдерде, сондай-ақ Сібір, Алтай тілдерінде барыс септік тұлғасы -қа/-ке, -ға/-ге (немесе оның варианттары), оғыз тобындағы тілдерде және чуваш тілінде -а/-йа. Қазақ тілінде егер сөз тәуелдік жалғаулы болса, қ, к, ғ, г дыбыстары түсіп қалады да -а/-е түрінде жалғанады.

Осы екі түрлі форманың қайсысы ескі деген сұраққа аса көрнекті турколог Г. Рамстедт бүкіл алтай тілдерін өзара салыстыра келе -а/-йа деп жауап қайтарады [2, 39]. Б.А. Серебренников пен К.Г. Менгес те барыс септіктің -а көрсеткішін ең ескі деп есептейді. Олардың ойынша, екінші бір барыс септігінің мағынасын беретін қ элементі ежелгі дәуірде-ақ -а формасымен бірігіп күрделенген.

Бұған керісінше, О.Бетлинг пен А.М. Щербак -қа/-ке, -ға/-ге формасын ежелгі деп таниды. Оғыз тілдеріндегі -а/-е көрсеткіші тарихи даму

барысында бірте-бірте қалыптасқан деген болжам жасайды. Қазіргі түркі тілдерінде аса жиі қолданылатын барыс септігінің бұл формалары, сөйтіп, этимологиялық жағынан әлге дейін дұрыс шешімін таба алған жоқ.

Бұдан кейін туркологтар барыс септігінің -қару/-керү, -ғару/-герү, -ару/-ерү формаларына ерекше назар аударды. Бұл жалғаулар орхон-енисей жазбаларында жиі кездескенімен, кейінгі дәуірлерде, тіпті орта ғасырларда-ақ, жойылып кетті. *Ілгері, жоғары, шеткері, сыртқары, ішкері* сияқты үстеулердің құрамында ғана сақталып қалды. Дауыссызға біткен түбірлерге -ару/-ерү түрінде, дауыстыға біткен түбірлерге -қару/-керү, -ғару/-герү түрінде жалғанады.

В.В. Радлов бұл форманы алғашқысы -қа – барыс септігінің элементі болса, соңғысы -ру үстеу жасайтын құранды аффикс деп есептеді. Кейін ол үстеу құрамынан бөлініп шығып, барыс септік жалғауы қызметін атқаратын болған. С.Е. Малов та осы пікірге қосылады. Ол -ру формасын өте ескі дәуірдің қалдығы деп түсінеді. Э.В. Севортян екеуін де -қа-ны да, -ру-ды да барыс септігінің жалғауы деп түсінеді. К. Каримов барыс септігінің жалғауы қара – (көр) көсемшесінен шығуы мүмкін десе, Н.П. Дыренкова мен А.З. Абдуллаев қар (қол) сөзінен пайда болған деп жорамалдайды. А.М. Щербак -қару/-ғару формативін екіге бөліп-жарып қарамайды, біртұтас бірлік деп түсінеді. Ол барыс септігінің формасы -қа/-ға-ны үнемдеу құбылысының заңдылықтарынан кейінірек пайда болған элемент деп таниды. Мынадай кесте ұсынылды: -ғару>-ғар>-ға>-а [3, 48-49]. Шындығында, -ға жалғауынан -а жалғауы пайда болмайды. Соңғы форма – көненің қалдығы.

Туркологияда жемісті еңбек еткен үлкен ғалымдардың бірі А.М. Щербак былай деп жазады: «Көрнекті ғалымдардың бірі М. Левицкий көне түркі тілінде бір ғана түпкітектен тараған барыс септігі қызметін атқаратын -ра/-рә, -ру/-рү, -ры/-ри формаларының өмір сүргендігін туркологияда тұңғыш рет мәлімдеді. Моңғол тілдерімен салыстыра келіп, мұндай септік формалары бар екендігін ірі ғалымдар В. Котвич, К. Брокельман және Г. Рамстедт мойындады. Осыдан кейін арнайы тарихи-грамматикалық зерттеулер жүргізіле бастады. Алайда *асра* (астына қарай), *ичра* (ішіне қарай), *өңрә* (анда), *соңра* (соңына қарай), *ұзра* (үстіне қарай) сияқты үстеулердің, *йүрәкра* (жүрекке), *башра* (басқа, басына), *көзрә* (көзге, көзіне), *түбрә* (түпке, түбіне) сияқты есімдердің құрамына жіті назар аударғанда, олардың

бірқатарының көсемшенің түбірге тұтасуы негізінде, бірқатары *ара* сөзінің кірігуі негізінде қалыптасқандығы анықталды. Оның үстіне -ры көрсеткіші орхон-енисей жазбаларында, көне ұйғыр текстерінде ұшырамайды. Иран тілдерінде -ры өзге мағыналарымен қатар бағыт, беталыс мағынасын да береді. Махмуд Қашғари сөздігі мен көне түрік текстерінде ұшырайтын -ра, сірә, парсы тілінен ауысқан элемент болуы да мүмкін» (9. 42-43-б.).

Сондай-ақ -ру/-рү, -ры/-ри формаларының барыс септігі жалғауы болу ықтималдығы күмәнді. Біріншіден, -ғару формасының -ға және -ру бөлшектеріне бөлінетінін айғақтайтындай тура немесе жанама бірде-бір факт жоқ. Екіншіден, *кеңру* (кең), *бекрү* (берік), *йандрү* (қайтадан), *өрү* (жоғары), *утру* (қарама-қарсы) сияқты үстеулер мен шылаулардың құрамындағы -ру көсемшенің түбірге сіңісуі нәтижесінде пайда болғандығы дәлелдеуді қажет етпейді. Ата тілде барыс септігінің -ра/-рә, -ру/-рү, -ры/-ри формалары болғандығына жеткілікті дәрежеде тілдік фактілер жоқ [3, 44]. Түркологиядағы барыс септігінің формалары жайындағы бүкіл зерттеулерді шоли қарағанда мынаны анық аңғарамыз: барыс септігінің этимологиясы ашылмаған. Біз өз тарапымыздан жаңаша этимологиялық болжам (гипотеза) ұсынамыз. Бұған тарихи жазбаларда сақталып қалған бір ғана сөз көмекке келіп отыр. Ол – ташқарун. Оған «Көне түркі сөздігінде» мынадай анықтама берілген: *снаружи, вне, в стороне*: Кенә *ташқарун* қалмасун биллүг болсун Ким күнтүнки булунда Барақа дегән бир йер бар турур (ДТС, 540) [4]. (Және тысқары қалмасын, жұртқа белгілі болсын, оңтүстік аймақта Барақа деген бір жер бар).

Көне түркі тіліндегі ташқарун сөзінің қазақ тіліндегі баламасы – тысқары. Үстеуге айналған бұл сөзге «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» мынадай анықтама берілген: 1. Сырт жерде, далада. 2. Алыста, қашық жерде, аулақта. 3. Шет, бөлек, сырт, тыс. «Көне түркі сөздігінде» (Древнетюркский словарь) осы үстеуге қатысы бар мынадай сөзформалар кездеседі:

таш 1. *внешний вид, облик; наружная, внешняя сторона*.

2. *наружный внешний; верхний (об одежде)*.

3. *в служ. знач. Послелог а) кроме, вне; б) около*.

ташық – *выходить, выступать, отправляться в поход*. Ер евдин ташықты (ДТС, 540) (Ер үйден сыртқа шықты)

ташқару *наружу*.

Теріп алынған сөздерді өзара салыстырсақ ең алдымен мынаны байқаймыз: түпкітек *ташқарун сөз формасынан соңғы н дауыссызы түсіріліп айтылып (элизияға ұшырап), бірте-бірте ташқару үстеуі қалыптасқан. Ташық және ташқару сөзформаларын өзара салыстырғанда негіздегі қ дауыссызының қосымшаға ауысқаны аңғарылады: ташық+ару>таш+қару. Сондай-ақ осы үстеудің толық формасы ташық+арун>таш+қарун түрінде түбір мен қосымшаға бөлінеді.

Сонда бұл қосымшалардың алғашқы формасы *арун және *ару екендігі нақты факті арқылы анықталып отыр. Ал қарун мен қару – екінші дәрежелі туынды форма, тілдік өмірге қ қатаң дауыссызының жылысуы нәтижесінде кейін келген: қ+арун, қ+ару.

Көне түркі тілі материалдарынан тағы бір мысал келтірелік.

илик: ең илик *прежде всего, самый первый раз*.

илк *прежде, вначале*; илк сен барғыл вначале ты иди (ДТС, 208).

илгәрү *вперед (~на восток)*, илгәри кетти он ушел вперед (~на восток) (ДТС, 208).

Қазақ тілінде ілгері *алға, алдыңғы жаққа* (ҚТТС, 10-том, 430-б.) [5]. деген мағына береді. Яғни XI ғасырдағы лексикалық мағынасынан анау айтқандай алшақтай қоймаған. Алға сөзформасының түбірі ал, ескі *илк* сөзформасының түбірі *ил* – сингармониялық варианттар. Сөз басындағы а~и сәйкестігі – ішкі флекция қалдығы болуы да мүмкін. Ішкі флекция ілгері дәуірлерде сөздердің лексикалық, лексика-грамматикалық және грамматикалық мағыналарын құбылтып, сөзжасам процесіне қатысып отырған. Осы себепті ал мен ил-дің арасында азын-аулақ айырмашылық болуы заңды.

Көне түркілік ил+ик пен ил+к түбір мен қосымшаға бөлінеді, бірақ жұрнақ түбірге сол кездің өзінде-ақ әбден сіңісіп кеткен. Илк туынды түбіріне (негізге) -әрү жалғауы жалғанғанда негіздегі к ұянданып, қосымшаға ауысқан. Осыдан келіп ил+гәрү кейінгі дәуірлерде басқаша жіктелетін болған. Анығырақ айтқанда, -гәрү жұрнағы тілдік өмірге келіп, тұрақтанған. Орхон-енисей ескерткіштерінде көп ұшырайтын -қару мен -гәрү осындай, жоғарыда баяндалғандай, жолдармен пайда болған.

Бұл жалғаудың – барыс жалғауының одан әрі дамуына, өзгеріп, құбылуына үнемдеу заңының ықпалы өте күшті болған. -қару/-ғару, -кәрү/-гәрү формаларының құрамындағы у мен ү элизияға ұшырап, жойылып кетеді де, жалғау тұлғалары

одан әрі ықшамдалады: (-қару/-ғару>)-қар/-ғар мен – (-кәру/-гәру>)-кәр/-гәр көрсеткіштері барыс септігінің функциялық қызметін атқара бастайды.

Бұл жайында А.М.Щербактың пікірі мына төмендегідей: «В отличие от аффикса -ғару~-қару аффикс -ғар~-қар, присоединяемый обычно к местоимениям, часто встречается не только в наречиях, но и в падежной парадигме, ср. др.-тюрк. *Аңар көрү билиң* «взирайте на нее» (КТ II), *муңар тегир улуғлуқ* «этого [человек] коснется величие» (МК I 352); кум.буғар «этому», *шуғар* «тому», оғар тому; ног. (қараноч) *мағар* «мне», *сағар* «тебе», *буғар* «этому», *оғар* «тому», хак. (качинск) *чогар* «наверх», «вверх», *часхар* «к весне», *күскәр* «к осени» и. т. п. Аффикс -ғар~-қар – дальнейшее развитие аффикса -ғару~-қару» (9. 47-49-б.).

Біздің заманымызда қ, ғ, к, г дыбыстарынан басталатын кез келген жұрнақ пен жалғау көне замандарда дәл осы дыбыстардан басталмаған. Басқаша айтқанда, тарихи даму барысында қ, ғ, к, г дауыссыздары түбірлер мен негіздерден жұрнақтар мен жалғауларға жылысып отырған. Осы себепті –ғар мен -қар-ды ғ, қ мен ар-дың қосындысы деп қараймыз: -ғ+ар және -қ+ар. Сонда –ар жалғауының тіл тарихында өмір сүргендегі анықталады. Мұның қалдықтары қазіргі тілдерде сақталып қалған. Мысалы қарайым тілінде үшінші жақтағы жіктеу есімдігіне -ар формасында жалғанады: ан+ар. Мұндағы ан – үшінші жақ жіктеу есімдігінің көне формасы. Татар диалектілерінде – улым+ар+ға (менің ұлыма), үзім+әр+ге (менің өзіме). Бұл ретте барыс септігінің көне формасы -әр/-ар мен жаңа формасы -ға/-ге бір-біріне сіңісіп кірігіп кеткен.

Енді жоғарыда баяндалған пікірлерді қорытып көрелік. Бұл үшін ең алғаш әңгімеленген ташқарун сөзформасына қайтадан тоқталуға тура келеді. Бұл үстеу өз заманында толық мағыналы ташық және арун сөздерінің бірігіп сіңісуінен пайда болған: ташық+арун>ташқарун. Мұндағы таш – түбір; -ық – сөз жасайтын жұрнақ; -ар – ежелгі дәуірлерде бағыт, беталысты білдіретін жалғау, тарихқа белгісіз кезеңде бұрынғы лексикалық мағынасы күнгірттеніп, дерексізденіп, бірте-бірте қосымшаға айналып кеткен сөзформа; -ун – есім жасайтын жұрнақ. Олай болса, ар бір замандарда толық мағыналы есім болған екен. Оның бағыт, беталысты білдіретін жалғауға айналуы – кейінгі замандардың ықпалы. -ар-дың одан әрі дамып, негізінде оғыз тілдерінде, сондай-ақ алтай, хакас,

шор т.б. тілдерде ықшамдалып а-ға айналуы – эволюция жемісі. Үнемдеу заңының әсерінен ықшамдалған барыс септігінің -а жалғауы дауыссыздардан кейін осы күйінде (*адам+а*) дауыстылардан кейін -йа күйінде (*маса+йа* «столға») жалғанады. Мұндағы й – эпентеза: маса+й+а.

Сонымен барыс септігінің аса ежелгі заманғы -арун формасын алғашқы деп танысақ, -қарун формасын екінші – одан кейінгі тұлға деп пайымдаймыз. Даму кестесі мынадай:

1. арун>ару>ар>а; ерүн>ерү>ер>е.

2. қарун>қару>қар>қа; керүн>керү>кер>ке.

Барыс септігінің көне және осы заманғы формалары қаншалықты көп болғанымен, түпкітегі бір-ақ тұлғаға барып тіреледі. Ол – *-ар. Қазіргі қолданыстағы -қа, -ке, -ға, -ге екі бөлшектен тұрады: -қ+а, -к+е, -ғ+а, -г+е. Мына лексикалық бірліктерге назар аударалық:

ас – *биіктеу, ұзару, жоғары көтерілу*

ас+ық *бір заттың белгілі бір нысанадан, биіктіктен*

жоғары өтіп кетуі

ас+қ+ақ *биік, заңғар, зәулім*

ас+қ+ан *аса, тым, ерекше*

ас+қ+ар *заңғар, зәулім, биік*

Кестеден көрініп тұрғанындай, ең алдымен етістіктің бір буынды түбірі ас сөзформасынан –ық жұрнағы арқылы асық туынды түбірі – негіз жасалған. Оған көне -ақ, -ан, -ар жұрнақтары жалғанып, күрделенген. Бұл жұрнақтар бірте-бірте негізбен кіріккен. Соның нәтижесінде туынды түбірдегі қ қатаң дауыссызы дауыстыдан басталатын көне жұрнақтарға жылысқан. Бұл жерде буынның қайта түзілу заңдылығы әсер еткендігі анық байқалады. Біздің дәуірімізде -қак, -қар сын есімнің, -қан есімшенің жұрнақтары болып есептеледі. қ, к, ғ, г дыбыстарынан басталатын жұрнақтар мен жалғаулардың барлығы дерлік жылысу құбылысының есебінен пайда болған. Демек барыс септігінің жалғауының қосынды екі элементтен тұруына (-қ+а, -к+е, -ғ+а, -г+е), айналып келгенде, бір ғана заңдылық – жылысу құбылысы – әсер еткен.

Барлық түркі тілдеріндегі барыс септігінің көне және жаңа формаларының жиынтығына тағы бір назар аударалық.

1. *-арун/-ерүн>-ару/-ерү; -ару/-ерү>-ар/-ер; -ару/-ерү>-ру/-рү.

-ар/-ер>-а/-е; -а/-е>-йа/-йе; -а/-е>-һа/-һе; -а/-е>-һа/-һе.

2. *-қарун/-керүн>-ғарун/-герүн; -қарун/-керүн>-қару/-керү; -ғарун/-герүн>-ғару/-герү; -қару/-керү>-қар/-кер; -ғару/-герү>-ғар/-гер; →-қар/-кер>-қа/-ке; -ғар/-гер>-ға/-ге.

Барыс септігі жалғауының даму эволюциясы бізге мынадай тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

1) Барыс септігі жалғауының түпкітегі –*-арун тұлғасы – тілдік фактілер негізінде бұрынғы қалпына келеді (реконструкцияланады). Мұның құрамындағы ар бөлшегі тарихқа белгісіз ежелгі дәуірлерде толық мағыналы лексема болған. Кейін тарихи даму барысында «бағыт, беталыс» мағыналарын беретін грамматикалық тұлғаға айналған. Ал –ун бөлшегі (морфемасы) – есім көрсеткіші. Демек, *-арун – алғашқыда есім сөз. Бұдан *-арун>-ару>-ар>-а тұлғалары үнемдеу заңының ықпалымен бірте-бірте қалыптасқаны байқалады. Осы себепті біздің заманымызда оғыз тілдері тобында, сондай-ақ алтай, хакас, шор т.б. тілдерде ұшырайтын барыс септігінің -а формасын бір замандарда өмір сүрген аса ежелгі тұлғаның қалдығы, сарқыншағы деп тануымыз.

2) қ дауыссызының дауыстыдан басталатын барыс септік мағынасын беретін *-арун тұлғасына жылысуы -қарун формасын өмірге келтірген. Бұл тілдік бірлік те *-арун сияқты үнемдеу заңына бағынып, соңғы дыбыстарын бір-бірлеп жоғалтқан: -қарун>-қару>-қар>-қа. Демек, оғыз, алтай, хакас, шор т.б. тілдердің барыс жалғауының түпкі негізінде *-арун формасы тұрса, қыпшақ, қарлұқ-ұйғыр т.б. тілдердің барыс жалғауының түпкі негізінде -қарун формасы тұр.

3) Түркі тілдері дамуының диахрония дәуірлерінде ұяң дауыссыздар мен жіңішке дауыстылардың мүлде болмағандығы сингармониялық варианттар арқылы дәлелденіледі. Қазір жіңішке айтылатын сөздердің барлығы тұтастай ежелгі, аса ежелгі уақыттарда жуан айтылатын болған. Мысалы, *қары>кәрі, доңғалақ>дөңгелек, қол>көл, бары>бәрі, татлы>тәтті* т.б. Жіңішке айтылатын барлық сөздердің жуан варианттарының табылуы – жоғарыда айтылған тұжырымның дұрыс екендігін айғақтайды. Сондықтан, жуан варианттардан пайда болғандықтан, жалғаулардың жіңішке варианттарына көңіл бөлмесе де болады.

4) Барыс жалғауының көрсеткіші дауыссыздарға -а формасында, дауыстыларға -йа немесе -һа формасында жалғанады. -а тұлғасының алдына қосылған й мен һ – протезалық дыбыс. Олар ешқашан мағына жасауға қатыспайды. Кейбір тілдердің тілдік базасы й-ді қаласа, кейбір тілдердің тілдік базасы һ-ні қалайды.

Протезалардың бірде олай, бірде бұлай құбылуы осы себептен. Ал барыс септігі -а формасының алдынан н дыбысының жамалуы – жылысу құбылысының нәтижесі. н – біртұтас тәуелдік жалғауы -ын-ның екіге жарылуынан пайда болған өлі форма. Ол тарихи даму барысында туынды түбірден (негізден) қосымшаға жылысып, тұрақтанған элемент. Мысалы, түркі тілдерінің көне жүйесі бойынша қаған сөзіне алдымен тәуелдік жалғауының толық формасы -ын жалғанған: қаған+ын. Оған барыс септігінің формасы -а қосылғанда қаған+ын+а. Қыпшақ тілдерінде – қаған+ын+қа. Түркі тілдерінің жаңа жүйесі қалыптасқанда тәуелдік жалғауының соңғы н дыбысы дауыстыдан басталатын жұрнақтар мен жалғауларға жылысып, оның құрамынан берік орын алады, алғашқы дыбысы ретінде тұрақтанады: сонда қаған+ын+а емес, қаған+ы+на болып шығады. Осы себепті біздің заманымыздың тілшілері тәуелдеулі септіктің барыс формасы деп а-ның орнына -на-ны таниды. н қыпшақ тілдерінде қ/ғ дауыссызын ығыстырып барып, жылысады.

«Кодекс куманикус» ескерткіші тілінің қазіргі қазақ тілімен салыстырғанда басты ерекшелігі – барыс септігі -а/-е формасының тәуелдік жалғауынсыз-ақ түбір сөзге тікелей жалғана беретіндігі. Осы себепті қыпшақтық вариант -қа/-ке, -ға/-ге мен оғыздық вариант -а/-е жарыса қолданылады: *бармақ+қа/бармағ+а, ат+а* (жылқыға)/*ат+қа* т.б. Кей реттерде тәуелдік жалғауының ыдырамай тұрғандағы толық формасы сақталғандығы байқалады. Осы себепті тәуелдік жалғауының үстіне жалпытүркілік -а емес, қыпшақтық -ға/-ге формалары қосылады: *алн+ын+ға* (алдына).

«Ат тухфа аз-закийа...» ескерткіші тілінде барыс септігіне орай мына ерекшелік ерекше көзге түседі: ол – -а/-е формасының алдынан й протезасының қосылатындығы: *тәңри+й+а*. Тәңри сөзінің соңғы дыбысы дауысты болғандықтан й соноры эпентеза ретінде қызмет етіп тұр. Жалғауды бөлек алып қарастырғанда, ол – протеза. «Кодекс куманикус» ескерткіші тіліндегідей -а/-е формасы тәуелдеулі сөздерге ғана емес зат есім түбірлеріне тікелей жалғана береді: *ағыз+а* ийлитди (аузына апарды). Екі ескерткіште де барыс септігінің өзге формалары қазіргі қазақ тіліндегідей. Осы себепті қыпшақтарды таза қыпшақтар, оғызданған қыпшақтар деп екіге бөліп қараймыз.

Әдебиеттер

- 1 Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М., 1962.
- 2 Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. – М., 1957.
- 3 Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). – Ленинград: Наука, 1977.
- 4 Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969.
- 5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10 томдық / Жалпы ред. басқ. А.Ы. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1985.

References

- 1 Baskakov N.A. Vvedenie v izuchenie tyurkskih yazykov. – M., 1962.
- 2 Ramstedt G.I. Vvedenie v altajskoe yazykoznanie. – M., 1957.
- 3 SHCHerbak A.M. Ocherki po sravnitel'noj morfologii tyurkskih yazykov (Imya). – Leningrad: Nauka, 1977.
- 4 Drevnetyurkskij slovar. – Leningrad, 1969.
- 5 Qazaq tiliniñ túsindirme sözdigi: 10 tomдық / Jalpı red. basq. A.I. Isqaqov. – Almatı: Ğılim, 1985.